

gezagsargumenten hier nog slechts als toegift fungeren. Het concert eindigt dankzij zo'n, gemakkelijk in het gehoor liggende, toegift nu eenmaal vaak gezelliger en beklift dan ook beter.

2. Tekstvarianten in Erasmus' polemieken met Edward Lee (Gerard Huijng)

In zijn beroemde brief aan Botzheim over de uitgave van zijn werken (30 januari 1523, met toevoegingen van later datum) verzuchtte Erasmus: 'Octauum [sc. tomum] occupent Apologiae. Me miserum! et hae iustum volumen efficient. Harum tituli sunt hi, quibus vtinam nihil accedat' (Allen I, p. 41, ll. 11-13). Erasmus' wens werd niet bewaarheid, want hij zou zich nog vele keren genoopt zien polemieken te voeren.

Veruit de meeste van deze strijdschriften hadden als inzet een door Erasmus herziene (Latijnse) versie van het Nieuwe Testament, die Frobenius voor het eerst publiceerde in 1516. Deze herziene tekst van de Vulgaat werd uitgegeven samen met een Griekse tekst en de *Annotationes in Nouum Testamentum*, die moesten dienen als toelichting op en verdediging van de keuzes die Erasmus had gemaakt bij zijn herziening van de Vulgaat. Deze herziening was mede gebaseerd op een nieuwe collatie van de Griekse handschriften van het Nieuwe Testament. Meteen na de publicatie van dit Nieuwe Testament stak er een storm van protest op tegen wat Erasmus gedaan had: hem werd verweten dat hij het gezag van de Kerk, van de katholieke traditie, ja, van het geloof überhaupt ondermijnde.

Geruime tijd voordat Erasmus in de brief aan Botzheim de wens had geuit verschoond te blijven van nog meer polemieken, behoorde een van de heftigste controversen tussen Erasmus en zijn critici al (min of meer) tot het verleden: zijn polemieken met de Engelsman Edward Lee.

Erasmus en Lee hadden met elkaar kennis gemaakt in 1517, toen beiden in Leuven verbleven. Aanvankelijk leken de twee goed met elkaar overweg te kunnen, maar hun betrekkingen verslechterden snel toen Erasmus er lucht van kreeg dat Lee een aanval op Erasmus' nieuwe versie van het Nieuwe Testament voorbereidde. Hoe het nu precies kwam dat deze twee geleerden zo heftig met elkaar botsten is nog steeds niet geheel duidelijk. Bovendien lopen hun beider versies van de toedracht te zeer uiteen. Erasmus pretendeerde van zijn kant dat Lee een publieke aanval op hem voorbereidde zonder hem inzage te willen geven, opdat hij, Erasmus, een weerwoord zou kunnen geven. Lee daarentegen beweerde dat Erasmus, meteen al nadat hij gehoord had dat Lee een kritisch geschrift over Erasmus' werk aan het Nieuwe Testament aan het schrijven was, zich uiterst denigrerend had uitgelaten over hem en zijn kritiek en dat hij, Lee, daarom besloten had zijn kritiek te publiceren zonder Erasmus eerst inzage te geven. Bovendien beschuldigde Lee Erasmus ervan, medestanders van de laatste in

Duitsland zo zeer tegen Lee te hebben opgehitst dat hij met fysiek geweld bedreigd werd als hij het zou wagen zich in Duitse gebieden te vertonen. Erasmus ontkende dat hij de aanstichter was van de wel erg heftige reacties van zijn sympathisanten tegen Lee. Deze was ook nog eens belachelijk gemaakt doordat, toen een exemplaar van zijn kritiek op Erasmus werd terugbezorgd bij een bibliotheek, het boek met uitwerpselen bleek te zijn besmeurd. Uit Erasmus' eigen geschriften blijkt hoe fanatiek hij de kritiek van Lee probeerde te achterhalen, voordat deze in druk zou verschijnen. Lee beweerde zelfs dat Erasmus kopij, c.q. drukproeven, door derden had laten stelen, c.q., had getracht door omkoping van de drukker deze in bezit te krijgen. Erasmus ontkende deze pogingen niet, maar zei dat hij slechts de hand had weten te leggen op een paar bladzijden.

Duidelijk is wel dat Erasmus zijn uiterste best heeft gedaan om Lee's kritiek af te doen als bovenal dom en irrelevant, nochtans zonder dat hij een verklaring kon of wilde geven waarom hij dan zo intensief jacht maakte op Lee's kritiek nog voordat deze gepubliceerd was.

Van Erasmus' verweer tegen Lee hebben wij: 1) de *Apologia* (*Apologia Erasmi Roterodami nihil habens, neque nasi, neque dentis, neque stomachi neque vnguium, qua respondet duabus inuectiuis Eduardi Lei*), Hillen, Antwerpen, maart 1520; verder nog twee, naar alle waarschijnlijkheid niet geautoriseerde drukken van de *Apologia*: Cervicornus, Köln, maart 1520; 'In Insulis Vulcaniis apud Brontem atque Steropem', s.a.; 2) *Responsio* (*Erasmi Roterodami Responsio ad annotationes Eduardi Lei, quibus incessit loca quaedam ex annotationibus eius quibus ille explanauit quatuor euangelia, iuxta priorem aeditionem*), in twee boeken, Hillen, Antwerpen, april (I), mei (II), 1520; Froben, Basel, augustus 1520; 3) verder twee edities van de *Responsio*: de derde, die is opgenomen in de *Apologiae omnes*, Froben, Basel, 1521/22; 4) de vierde, die is opgenomen in de (postume) eerste editie van Erasmus' *Opera omnia*, Froben, Basel, 1540.

Aan de hand van de drukgeschiedenis kunnen wij vaststellen dat, als wij afzien van de ongeautoriseerde drukken, er slechts één editie van de *Apologia* is verschenen en dat het werk daarna nergens meer herdrukt wordt tijdens het leven van Erasmus. Al evenmin is het opgenomen in de *Opera omnia* van 1540, noch in de *Opera omnia* uitgegeven bij Petrus vander Aa, Leiden 1702-1706 (de zgn. Clericus-editie). In de tweede helft van de achttiende eeuw werd de *Apologia* uitgegeven door John Jortin, *The Life of Erasmus*. London, 1758-1760 (Jortin moet de behoefte hebben gevoeld zich voor de uitgave te rechtvaardigen, want hij merkt nogal defensief op: 'the Reader will, I believe, be of my opinion, that it [i.e., the *Apologia*] deserves a place in this Appendix', Jortin, vol. II, Appendix no. LI, p. 495). In de eerste helft van twintigste eeuw werd een editie van de *Apologia* verzorgd door Wallace K. Ferguson, *Erasmi Opuscula. A Supplement to the Opera Omnia*, 's-Gravenhage, 1933.

Als wij kijken naar tekstvarianten in de verschillende edities van de *Responsio*, kunnen wij een aantal opvallende zaken constateren: vergeleken met de Antwerpse editie(s) van Hillen, april/mei 1520, is in de laatste zinnen van de tekst en in het colofon aan het eind van het eerste boek het een en ander veranderd. In het colofon van de editie Hillen, april 1520, stond dat het einde van het eerste boek van de *Responsio* het einde van het *tweede* boek was. In de Froben-editie van augustus 1520 (beide boeken van de *Responsio*) is het colofon gewijzigd. In verband hiermede is de tekst ook enigszins aangepast. Deze veranderingen zijn echter nogal slordig uitgevoerd, zodat wat kennelijk de oorspronkelijke opzet was (1. *Apologia*; 2. *Responsio*, boek I; 3. *Responsio*, boek II) nog zichtbaar is gebleven. De laatste inconsequentie werd pas in de editie van 1540 verwijderd. Uit de wijziging van het begin van het tweede boek van de *Responsio* ('liber tertius' > 'liber alter') blijkt dat het nu de bedoeling is van Erasmus dat zijn antwoord aan Lee voortaan uit de twee boeken van de *Responsio* zal bestaan.

Verder valt bij de opname van de *Responsio* in twee boeken in de *Apologiae omnes* van 1521/22 op dat Erasmus op vele plaatsen de tekst door (meestal kleine) toevoegingen aanscherpt. Waarschijnlijk doet hij dat om door het ontbreken van de *Apologia* in de edities van Froben (1520 en 1521/22) de uiterst scherpe toon van deze eerste reactie op Lee's aanval enigszins te doen herleven.

In juli 1520 verzoenden Erasmus en Lee zich (min of meer) met elkaar. Erasmus schrijft in de *Spongia*: 'Salutau hominem [sc. Leum] Caletii forte obuium et dextram dextrae iunxi. Quid ni, cum iam inter nos debellatum esset?' (*Opera Omnia*, Amsterdam etc., (= ASD) IX, 1, p. 160, ll. 908-910). Hoewel er documentatie is dat wederzijdse vrienden/kennissen van Erasmus en Lee wilden bemiddelen, is er niets bekend over de precieze voorwaarden van beide antagonisten. Wat wij wel weten is dat Lee twee, door Erasmus beledigend geachte brieven, die Lee eerst samen met zijn *Annotationes in Annotationes Desiderii Erasmi* had uitgegeven, in een volgende druk heeft verwijderd en dat Erasmus zijn *Apologia* uit de volgende drukken van zijn polemieken met Lee heeft weggelaten. Uit de drukgeschiedenis van de *Apologia* en de twee boeken van de *Responsio* blijkt dat het besluit de *Apologia* niet langer op te nemen heel haastig genomen moet zijn: de redactionele ingrepen zijn uiterst slordig uitgevoerd. Verder heeft Erasmus, zoals al eerder is opgemerkt, kennelijk getracht het weglaten van de *Apologia* te compenseren door kleine, venijnige toevoegingen te schrijven voor volgende edities van de *Responsio*, te beginnen met de editie Froben 1520. Toch doet Erasmus het in de *Spongia* voorkomen alsof het conflict beslecht was toen hij in juli 1520 Lee te Calais een hand gaf.

In de brief aan Botzheim van 1523/1524 impliceert Erasmus dat de polemieken op het niveau van de *Apologia* hem onwaardig was en dat dat de schuld was van Lee: Erasmus suggereert dat het lage niveau van Lee hem heeft verleid Lee op dezelfde onfatsoenlijke manier van repliek te dienen en dat hij op eigen initiatief de *Apologia*

heeft weggelaten (‘Nec ita multo post prosiliit Eduardus Leus, ex amico subito factus hostis, qui sic aggressus est vt plane nollet æuáãñã~év, sed internitione conficere totum Erasmum; cui respondimus tribus libellis, tametsi secunda aeditione primum omisimus, quod istantum ad virulentias illius et plus quam muliebres rixas responderet...’, (Allen I, p. 22, ll. 15-20).

Het is nog steeds niet gelukt een plausibele verklaring te geven waarom Erasmus zo op Lee gebeten was: Erasmus had veel formidabelere tegenstanders en Lee’s kritiek voegde geen nieuwe elementen toe aan de discussie. Ondanks de verzoening en ondanks Erasmus’ laatdunkende houding tegenover Lee vermoedt Erasmus, wanneer het hem in 1527 ter ore komt dat Spaanse critici een aanval op hem voorbereiden, dat Lee, op dat moment als diplomaat in dienst van Hendrik VIII geaccrediteerd bij Karel V, de kwade genius is die op de achtergrond tegen hem, Erasmus, aan het stoken is.

Tenslotte dienen er nog enige kanttekeningen te worden geplaatst bij de historisch-kritische editie die in de ASD-serie wordt voorbereid: zoals gebruikelijk bij deze serie dient de eerste editie van een geschrift als *copy text* (om praktische redenen wordt daar soms van afgeweken, in het bijzonder om niet een onhanteerbaar kritisch apparaat te krijgen: zo is bijvoorbeeld bij de *Adagia* de tekst van de *laatste* editie als de *copy text* genomen). Bij haar editie (in voorbereiding) van de *Apologia* en de *Responsio* geeft de editrix E. Rummel de edities Hillen 1520 van *Responsio*, boek I (april 1520) en boek II (mei 1520) beide het siglum A, maar naar wat verwijst A in dit geval? De *Apologia*, *Responsio* boek I en *Responsio* boek II worden in eerste instantie apart uitgegeven (resp. maart, april, mei 1520). Als men de *Responsio* als geheel als editie A presenteert, geeft men toch een scheve voorstelling van zaken: indien de eerste editie van beide boeken van de *Responsio* als één geheel wordt gepresenteerd (hetgeen zij niet zijn: zij worden in eerste instantie bij Hillen apart uitgegeven), waarom zou de *Apologia* daar dan ook niet bij horen? Daarbij komt dat de presentatie van de teksten in de nieuwe editie (in de volgorde 1. *Apologia* ; 2. *Responsio* I, tekst april 1520; 3. *Responsio* II, tekst mei 1520) misverstanden zou kunnen wekken: aan het eind van de tekst van *Responsio* I en van het colofon bijvoorbeeld, zal nu te lezen zijn dat dit het einde van het tweede boek is (dat komt door de al eerder besproken, slordige herziening). Noch in de secundaire literatuur over Erasmus’ polemieken met Lee (E. Rummel, *Erasmus and His Catholic Critics*), noch – en dat is belangrijker – in het concept van Rummels nieuwe editie wordt voldoende aandacht geschonken aan deze specifiek editie-technische zaken. Een wat scherpere onderscheid in de inleiding en wellicht ook een wijziging van de sigla van de ASD, waarbij de aparte status van de eerste edities van *Responsio* boek I en *Responsio* boek II meer tot zijn recht komt, lijkt dan ook raadzaam.